

Петро Пиріг

АКАДЕМІК БОРИС ГРЕКОВ: ПРАЦІ ТА КОНЦЕПЦІЇ

Стаття присвячена ювілею видатного історика Бориса Дмитровича Грекова. Дається стислий огляд наукової діяльності та творчої спадщини вченого.

Ключові слова: Б. Д. Греков, учений, концепція, монографія, наукова діяльність, доповідь, дослідження, феодалізм, селянство.

Борис Дмитрович Греков народився 21 квітня 1882 р. у м. Миргороді на Полтавщині в сім'ї начальника місцевого телеграфу. Пізніше його батька перевели в Холм, а згодом — у Грубешів Люблінської губернії. Навчався Борис у прогімназіях цих міст. А останній клас гімназії закінчував у м. Радомі.

Для отримання вищої освіти Греков вступив до Варшавського університету (1901 р.), де доля звела його з маститим істориком-медієвістом Дмитром Мусійовичем Петрушевським (1863-1942 рр.), під керівництвом якого студент Греков займався Салічною правдою та повстанням Уога Тайлера. Через усе життя він проніс почуття великої поваги та вдячності до свого вчителя.

У зв'язку з тимчасовим закриттям Варшавського університету в 1905 р. Б. Д. Греков продовжив навчання у стінах Московського університету, після закінчення якого в 1907 р. одержав диплом першого ступеня. У 1914 р. була опублікована перша серйозна фундаментальна праця Грекова «Новгородский дом святой Софии. (Опыт изучения организации и внутренних отношений церковной вотчины)» (Ч.1), яка була захищена ним як магістерська дисертація в Петербурзькому університеті в тому ж таки 1914 році. У центрі уваги дослідника постали феодальне господарство XVI-XVII століть та різноманітні категорії феодально залежного селянства. Особливо його зацікавили новгородські бобилі. Ще в грудні 1911 р. Греков зробив доповідь про них в Історичному товаристві при Петербурзькому університеті. Це був його перший серйозний науковий виступ. «Нужно все-таки еще поработать над этими бобылями. Какой-то странный народ, никак не распознаешь, кто они, как живут, в каких отношениях к государству и господину. Что ни исследователь, то новое мнение», — зазначав Борис Дмитрович [1]. У розумінні вченого це була одна з категорій сільського населення, зв'язаних із ремеслом і торгівлею. Пояснення феномена бурхливого зростання й подальшого зникнення торжків і рядків на Новгородщині в XVI ст. Греков шукав протягом усього життя: Греков Б. Д. Новгородские бобыльские порядные // Чтения в Обществе истории и древностей российских. — 1912. — Кн. 2. Його ж. Новгородские бобыли в XVI и XVII вв. // Журнал Министерства народного просвещения. — 1912. — Июль. Ці праці стали свого роду прологом нової в історіографії концепції про характер російського феодалізму і становлення відносин кріпосництва на Русі, в основу якої була поставлена крупна феодальна вотчина.

Концепція Б. Д. Грекова про генезис феодалізму в давньоруський період була викладена в його доповіді «Рабство в Киевской Руси», проголошеній наприкінці березня — в першій половині квітня 1933 р. на засіданні сектора феодальної формації Державної Академії історії матеріальної культури [2]. Тут уперше було поставлено питання про характер продуктивних сил у Київській Русі, котре вирішувалося на основі досягнень археології. Вчений прийшов до важливого висновку про те, що в східних слов'ян на рубежі I-II тисячоліть н.е. панівні позиції займало орне землероб-

© Пиріг Петро Володимирович — доктор історичних наук, професор (м. Чернігів).

ство (а не полювання чи інші промисли); якраз воно й було матеріальною базою для розвитку феодальних відносин.

Ретельне вивчення на основі джерел з історії Давньоруської держави (передусім літописів та «Руської правди») виробничих відносин і класової боротьби дало доповідачеві змогу зробити слушний висновок: «Перед нами с полной отчетливостью вырисовывается классовый антагонизм: землевладельцев — с одной стороны, и зависимого от землевладельцев населения, недавно вырванного и на наших глазах вырываемого из недр разлагающейся общины — с другой. Ведущие отношения устанавливаются по линии отношений землевладельца и крепостного» [3].

3-9 квітня 1933 р. відбулися дебати по доповіді. Дискусія виявилася дуже гарячою. Головним опонентом Б. Д. Грекова був його учень І.І. Смирнов, котрий (так само, як В. В. Мавродін і А. С. Гущин) висував тезу про те, що в історії Київської Русі феодальному періоду (XI-XII століття) передував рабовласницький (близько IX-X століть). У заключному слові доповідач зазначив, що немає жодних підстав називати період, який передував устанавленню феодальних відносин, рабовласницьким у значенні античного способу виробництва.

Запропоновані погляди Греков виклав і на сесії АН СРСР (Ленінград, 19-20 травня 1933 р.), де він виступив із доповіддю «Начальный период феодализации Древней Руси», опублікованій незабаром під назвою «Начальный период в истории русского феодализма».

І. І. Смирнов продовжував розвивати висунуте ним положення про існування в феодальній Росії рабовласницького суспільства, вважаючи рабство матеріальною основою феодалізації. Класи рабовласників і рабів, на його думку, трансформувались у класи феодалів і залежних селян.

Подібні погляди Б. Д. Греков піддав критиці в статті «Проблема генезиса феодализма в России». І надалі він продовжував відстоювати свою точку зору про те, що становлення феодального ладу на Русі відбувалося внаслідок розкладу патріархального родового суспільства. Існування тут рабовласницької формації виключалось. У 1934 р. Греков видав книгу «Очерки по истории феодализма в России. Система господства и подчинения в феодальной деревне X-XVI вв.». Теза вченого про відсутність на Русі рабовласницької формації була прийнята майже всіма істориками. Зокрема, А. Г. Пригожин підкреслював, що Борис Дмитрович у своїх працях переконливо довів, що Росія у своєму розвитку минула рабовласницьку формацію, «ни о каком рабовладельческом этапе в развитии России не может быть и речи» [4]. Підсумки досліджень Грекова про суспільний лад Древньої Русі були підбиті в його книзі «Феодальные отношения в Киевском государстве» (1935 р.), яка зі свого третього видання в 1939 р. дістала назву «Киевская Русь» і загалом витримала сім видань.

У 1940 р. побачила світ книга Б. Д. Грекова «Главнейшие этапы в истории крепостного права в России», в якій у стислій формі подавались основні положення авторської концепції історії російського селянства на всіх етапах розвитку феодалізму (VI-XVII століття). Статті вченого «Хозяйственный кризис в Московском государстве в 70-80-х годах XVI в.» (Вопросы истории.—1945.— №1) та «Монастырские детеныши» (Вопросы истории.—1945.—№5-6) були прологом його фундаментальної монографії «Крестьяне на Руси с древнейших времен до середины XVII в.» (М.; Л., 1946). У науковому світі вона дістала справедливе визнання і їй була дана досить висока оцінка. Один історик якось зазначив, що якби Греков написав лише одну цю книгу, то його ім'я зайняло б почесне місце у вітчизняній історіографії [5]. Справді, монографія стала класичною. Головні її переваги — це детальний історіографічний огляд проблеми з критичним ставленням автора до попередників і глибокою повагою до їхньої думки, а також надзвичайно широкий діапазон дослідження: історія селянства як класу з моменту його виникнення, тобто з моменту виникнення феодальної держави, до середини XVII ст., «когда завершается один из крупнейших этапов в жизни русского крестьянина» (Уложения 1649 р.).

На основі періодизації за формами ренти автор виділив три важливі етапи в долі феодального селянства: Київська Русь і початок феодальної роздробленості (існу-

вання примітивної відробіткової ренти); XIV- середина XV ст. (продуктова рента); друга половина XV-XVI ст. (в результаті зростання внутрішнього ринку відбувається розвиток панщини і, як результат, розвиток кріпосництва). На підставі дослідження проблеми розвитку внутрішнього ринку в XV-XVI століттях учений прийшов до висновку про відсутність у Росії «второго издания крепостничества», зв'язаного, як правило, із закордонною торгівлею хлібом, яка в Росії XV-XVI століть, на його погляд, не відігравала значної ролі.

Проблему закріпачення селянства Б. Д. Греков розглядав крізь призму оцінки ролі держави як виразника інтересів панівного класу в безперервному процесі закріпачення. Становлення різноманітних категорій селянства розглядається на тлі великого землеволодіння та внутрішнього ринку. Правове оформлення кріпосництва в загальнодержавному масштабі знаходило відображення в духовних і договірних грамотах, судєбниках, інших законодавчих актах, аж до Уложення 1649 р. Вчений прийшов до висновку про неспроможність теорії безуказного виникнення кріпосного права. Розуміючи неосяжність проблем з дослідження історії феодального селянства, він зазначив: «Если моя работа послужит толчком к дальнейшему изучению сельского населения Руси, это будет лучшим оправданием затраченного на нее труда».

Ще в 1930-х роках в умовах мобілізації всіх зусиль для боротьби з німецьким нацизмом у Грекова з'явився інтерес до патріотичної тематики. У зв'язку з цим він підготував книги «Золотая Орда» (Л., 1937) та «Золотая Орда и ее падение» (М.;Л., 1950, у співавторстві), присвячені героїчній боротьбі руського народу за незалежність. У них відтворені сюжети боротьби з монголо-татарами і жителів українських міст, насамперед Чернігова та Києва [6].

Слід зазначити, що в багатій творчій спадщині вченого є праці, які присвячені повністю історії українського народу. Передусім це статті «Общественный строй Галицкой Руси в XIV-XV вв.», «Судьба населения Галицких княжеских вотчин под властью Польши» (1944 р.). Наскільки хвилюючою для академіка була доля західноукраїнських земель, засвідчує повідомлення «Древнейшие судьбы Западной Украины», з яким він виступив на засіданні Відділення історії і філософії АН СРСР 26 жовтня 1939 р. Борис Дмитрович дав періодизацію розвитку цього регіону і зробив екскурс у його історію з найдавніших часів аж до визволення Західної України від польського панування і включення її до складу СРСР [7].

Б. Д. Греков приділяв велику увагу археографічній стороні своєї багатогранної наукової діяльності [8]. Інтерес до археографії з'явився в нього ще в 1907-1908 рр., коли він брав участь у семінарі петербурзького професора Лаппо-Данилевського на тему «Дипломатика приватних актів Московської держави». Основні віхи археографічної діяльності вченого в дореволюційний період були пов'язані з виданням бобильських порядних, складанням показчиків до актів Новгородського дому св. Софії, описом актових книг із архіву Археографічної комісії, археографічними експедиціями у Великий Тихвінський та Соловецький монастирі.

Після 1917 р. діяльність Грекова в цьому напрямку набула досить значного розмаху. З його іменем пов'язаний вихід томів з історії кріпосної мануфактури в Росії, писцевих книг у серії «Материалы по истории СССР», документів вотчин боярина Б. Морозова. З ініціативи Бориса Дмитровича було складено план нового видання літописів. У 1930-х рр. вийшла серія відомостей іноземних письменників про Росію: «Трактат о двух Сарматиях» польського автора Матвія Меховського (1936 р.), «Хроника Ливонии» Генріха Латвійського (1938 р.), праця арабського мандрівника X ст. Ібн-Фадлана (1939 р.).

Особливе місце в археографічній діяльності Б. Д. Грекова займало видання законодавчих пам'ятників Росії, передусім «Русской правды». Під його керівництвом вийшли такі томи цього видання: перший — тексти (1940 р.), другий — коментарі (1947 р.), третій — фотомеханічне відтворення списків (1963 р., уже після смерті вченого). Були видані також «Судєбники XV-XVI вв.», «Грамоты Великого Новгорода и Пскова» і т. д., і т. п. Б.Д. Грековим було поставлено питання про видання й вивчення подібних пам'ятників інших країн і народів, зокрема слов'янських. На його думку,

паралельне порівняльне вивчення «Руської правди», «Закону Судного людем» «Польської правди», Винодольського, Полицького й найстародавніших чеських статутів дасть можливість розвінчати теорію «неповноцінності» слов'янських націй тощо.

Б. Д. Греков протягом тривалого часу очолював Ленінградське відділення Інституту історії, був директором Інституту історії АН СРСР, Інституту історії матеріальної культури (ІМК), Інституту слов'янознавства. З 1946 р. Борис Дмитрович – академік-секретар відділення історії і філософії АН СРСР. Він мав багато учнів, серед яких є відомі вчені.

Борис Дмитрович Греков був ученим широкого масштабу й людиною великої душі [9].

1. Див.: Горская Н. А. Борис Дмитриевич Греков.—М.,1999.— С.33.
2. Свердлов М. Б. Общественный строй Древней Руси в русской исторической науке XVIII-XX вв.—СПБ, 1996.— С.195, 196.
3. Див.: Горская Н. А. Указ. соч.— С. 92, 93.
4. Пригожин А. Г. Предисловие // Греков Б. Д. Очерки по истории феодализма в России. Система господства и подчинения.— М.; Л., 1934.— С.13.
5. Див.: Горская Н. А. Указ. соч.— С. 145.
6. Див.: Пиріг П. В. Вітчизняні історики України: Історіографічні нариси.— К., 1991.— С. 24.
7. Там само.— С. 25.
8. Валк С. Н. Б. Д. Греков как деятель археографии // Исследования по истории и историографии феодализма. К 100-летию со дня рождения академика Б. Д. Грекова.— М., 1982.
9. Дружинин Н. М. Греков как человек // Исследования по истории и историографии феодализма. К 100-летию со дня рождения академика Б. Д. Грекова.— М., 1982.

Статья посвящена юбилею выдающегося историка Бориса Дмитриевича Грекова. Дается сжатый обзор научной деятельности и творческого наследия ученого.

Ключевые слова: Б.Д. Греков, ученый, концепция, монография, научная деятельность, доклад, исследования, феодализм, крестьянство.

The article is devoted to famous historians Boris Dmitrievich Grekov jubilee. Is given short review of his science activity and creative heritage.

Key words: B.D. Grekov, scientist, conception, monography, sciense activity, report, exploration, feudalism, peasantry.